

Българската православна църква и национализмът според
средновековните и съвременни аспекти на балканските
държавно-църковни отношения

Захари Конкьов

докторант, Грегориански Папски университет в Рим, Италия

AVANT PROPO

Връзките между държавните, народните и религиозните общности имат централно значение за българската история, която е в по-голямата си част история на църквата. Смесването на държавни, етнически и религиозни елементи в балканските спорове в исторически план образува сложна плетеница, която постоянно затруднява изследователите в това да разграничат истинската причина на отделните явления. Това повлиява съвременното образование и политика дотам до използва историческите факти с идеологическа цел. По-дълбокото вглеждане в историята би следвало да води до преодоляване на стереотипите, които вредят на обществената среда с конфликтите, които причиняват.

Този материал се занимава с национализма по отношение на църковните дела във връзка с принципната липса на всякаква национална концепция в делата на петте световни патриаршии – Йерусалим, Рим, Константинопол, Александрия и Антиохия в миналото. Много народи и нации са под юрисдикцията на всеки от тези църковни центрове, но никой от тях не приема идентичността си като следствие от патриаршеската катедра на своята църковна администрация. Промяната на това положение идва от особеностите на държавно-църковните отношения в диоцезите.

Апостолите като преки Христови ученици и разпространители на християнското учение по своята мисия проповядват по всички посоки на света и сред всички народи Христовото слово като основават първите християнски общества в различни условия. Така много християнски

общности възникват в античния свят и култура. Пет от църковните центрове посещавани, организирани и наставлявани от апостолите получават водещ авторитет в християнския свят до днес. В основата на съвременното им положение е авторитета на основателя им и историческото им значение. Александрийската църква е основана от св. ап. и евангелист Марк, Антиохийската – от св. първовърховен ап. Петър, Йерусалимската община възниква още с проповедта на Спасителя, Римската църква също е основана от св. Петър. Според Свещеното Предание, началото на църквата в Константинопол поставя св. ап. Андрей Първозвани. Тези апостолски катедри формират т. нар. *пентархия*. Петте исторически патриаршии се ръководят от духовните си водачи – архиереи удостоени да се наричат *патриарси*. Именно тези пет патриаршии имат ключова роля в първите векове на църковната история. Тогава се оформят в писмен вид основните доктрини на християнската догматика и съборът на петте патриарси практически управлява световната християнска общност според решенията на св. Вселенски събори.

Петте най-авторитетни катедри отначало не включват сред целите приоритетите на дейността на църквата никакви национални или националистически идеи. Те организират мисии на различни места с цел да евангелизират езическите, още не християнизирани племена. За да улеснят тази дейност мисионерите превеждат Свещеното Писание на съответния език говорим от хората, които изявявали желание да чуят Словото и предстояло да бъдат просвещавани във вярата. Все пак, църковното богослужение за известно време остава на трите приети тогава за свещени или библейски езици – еврейски, гръцки и латински.

Въведение

Новозаветната църква на християните през първите три века на своята история не носи никаква национална идея в дейността си. Идеята за Църквата като съкровищница на култура, етноса и националността на определена държава с ясни териториални граници и народ с явни отличителни черти се появява за първи път към средата на IX в. при

християнизирането на българите. Те веднъж вече са обединили религиозната и държавната власт в ръцете на техните ханове. Когато ханските родове започват да се покръстват тайно, идеята за подобно управление на новата религия се пренася и върху християнството. Оттогава през славните и трагични периоди в българската история, местната църква носи, пази и култивира българската националност и национална идея. Може да се спори доколко това е един от приносите на България като византийска провинция за съхранението на създадената култура при упадъка на империята. Без да се преувеличава българското наследство, като имаме предвид мобилността на границите на тогавашните царства, исторически значимият процес е приложимостта на същите принципи за съседните народи, църкви и държави, които се оформят като нации, филетични църкви и конфесионални държави в модерната епоха.

При проучване на балканската история в сравнителен план, може да се види, че народите, които по-късно идват на същата територия и се заселват трайно ще легитимират своята национална, етническа и културна идентичност чрез своите национални църковни общности. За по-късните държавници е определяща не принадлежността на локалните църкви към вселенската, което им дава духовен авторитет, а националният характер на клира и възпитанието на вярващите в единност, което преследва светски цели. Тези особености се отразяват при учредяване на древните балкански патриаршии при славянските царства през средновековието и възобновяването им през възраждането. Така се появяват Сръбската и Румънска патриаршии, Гръцката архиепископия, съвременните автономни и автокефални църкви на новите балкански държави. Подобни особености важат и за Руската и Грузинска патриаршии и православните църкви във всички други части на света. По същите, не само канонични причини, всички нови патриаршии по света покрай петте първоначални са наречени с общото определение *национални църкви*. Само при доминиращото влияние на имперска общност и обществено съзнание е било възможно да се възрази срещу този начин за определяне на същността на отделна християнска църква. Предимно светско явление е признаването на нова патриаршия като напр. руската при по-доброто ѝ историческо положение в определен период,

когато някои от петте водещи по достойнство центрове са затруднени и зависят от помощта на всички църкви-сестри.

Всеки отделен народ на Балканите си е конструирал свой дискурс на една и съща регионална история с нейните моменти на възход и падение на отделни страни в местните териториални спорове. Многото прилики и различия съществуващи днес в историческите разкази създадени на балканска територия водят до необходимост от постигането на нестереотипна историческа оценка приемлива за повечето балкански жители. Това от своя страна неминуемо ще доведе до оформянето на безпроблемно, демитологизирано или идеологически дебалканизирано общо пространство. Засега все още паралелите към съвместното минало, особено тези идващи от църковно-държавните напрежения понякога изглежда, че изникват отново и отново съвсем непроменени през вековете и епохите. По-детайлното вглеждане в историята на балканските народи показва, че сходствата са несравнимо по-важни от разнообразието на събития и процеси, които в крайна сметка остават общи по същината си.

Постоянният цикъл от войни и мирни договори с Византия следва самото нахлуване на различни племена на балканска земя към края на VII и началото на VIII в. Евангелизацията на тези бъдещи народи и държави от Изток и Запад води до борби за независими църкви и корони. Това предполага дипломатически игри едновременно с църковните и държавни власти на Константинопол и Рим като центрове на империи. Двата църковни центъра сякаш залагат на доминиращата си езическа цивилизация от миналото. Но новите християнски народи също носят някакво културно наследство от своето езическо минало. Взаимната борба за светски и духовни интереси очертава периоди на културен и политически разцвет, войни и робства, разрастване на нови империи, центрове на власт, духовност и култура и движения за независимост в отделните случаи на тежко социално положение. Сред разнообразието от исторически явления и процеси, някои изследователи забелязват ясен цикъл от 1400 години, който се повтаря в строга последователност и до наши дни. Възниква борба за църковно, политическо, етническо и културно надмощие, която често се нарича движение за независимост; тя достига до известни постижения и

върх в една или друга сфера за да бъде последвана от упадък и същата игра да се повтори отново и отново с подобни резултати през сменящите се епохи и поколения.

Основното, което искам да подчертая е: *водещата роля на поместните църкви в историята на балканските народи и техните държави*. Във времена на възход и разцвет църквата подкрепя държавната политика и въздига, в светски смисъл, или принизява, в духовен план, идентичността и религията на хората до средство за обединение въз основата на национално самосъзнание. Във времена на упадък и стагнация, дори когато и държавата е прекратила съществуването си за известно време, църквата става убежище за народа и пазителка, съкровищница на етническото и културно наследство заедно с духа на християнството и националността на една доминираща регионалното пространство православна държава. Като се занимавам с основните моменти от историята на Българската православна църква, за моята работа представлява интерес фактът, че тази християнска общност, призвана да подготвя своите членове за бъдещия вечен живот, в земни условия се бори за независимостта и идентичността си още от създаването си при покръстването. Българската църква има ключова роля в защитата на интересите на държавата, оцеляването на местната и привнесена култура и културна традиция. От друга страна, формирането на ясно българско народностно, а оттам и национално съзнание е свързано с борбата за интересите на цялата славянска или балканска общност, в зависимост от геополитическата насока на международните отношения в дадения исторически момент. С това проучването ми принадлежи едновременно към средновековната и обща историческа проблематика на отношенията между църква и държава.

Два основни момента от българската средновековна история

Историческата част на този проект накратко преминава през два момента в българската история, в които придобиването на независимост за националната или държавна църква е имало важна роля и в борбата за националната кауза и интереси, и за оцеляването на българската култура и

народност в трудни и невъзможни за това исторически обстоятелства. В този смисъл *Османското наследство*, чиито обективен и положителен план все още е незначителен за изследователите у нас, все пак означава запазване на народността, *въпреки* продължителния период на съществуване на българите в ислямска империя и *благодарение* на известно византийско наследство и оттам на милета като система за религиозна идентификация на подчинените народи при управлението.

При заниманията ми в областта на българската църковна история, за мен се оказва особено интересен фактът, че сред независимите нови църкви зависими канонично от признанието на петте патриаршии, единствено българската църква двукратно променя юрисдикцията си между църковните центрове на Константинопол и Рим. За да проуча обективно тези две изключителни промени на църковната юрисдикция, а оттам и на ориентацията на новата държава, приемам че конфесионална или неутрална, църковната история е част от световната история.

От хода на историческите явления и процеси през средновековието, доколкото ги познаваме днес, става ясно, че събитията от църковната история през Първото българско царство (681-1015), особено при царуването на Борис (852-889) и Втората българска държава (1185-1393), особено при управлението на Калоян (1197-2007) и Иван Асен II (1218-1241) имат повече политически, отколкото религиозно-институционален характер. Принципно църквата и вярата от този период изглеждат на съвременните изследователи като дипломатическо средство в ръцете на българските владетели и духовни водачи за достигане на политически придобивки, световно признание и влияние.

От една страна, към средата на IX в., при управлението на св. цар Борис I Михаил (852-889) България трябва да се бори за църковна и културна свобода чрез дипломатически ходове между най-близките църковни центрове – Константинопол от изток и Рим от запад. Още отначало добрата воля на приеме християнството и да покръсти народа¹ си го въвлича в игра между двете църковни митрополии пресичащи сферите си

¹ А. Valliant-M. Lascqaris. La date de la conversion des Bulgares. - Revue des études slaves, №13 (1933), с. 5 и следв.

на влияние във владенията от него земи. Получавайки кръщението си от Константинопол през есента на 864 г., но виждайки, че оттам не може да получи автономна църковна власт и автокефално църковно управление, Борис се обръща към папа Николай I (858-867)². Запазената кореспонденция между двамата владетели е от особен интерес не само като извор на църковната и държавна история. В преговорите си с папа Николай I, Борис се надява да постигне съгласие за получаване от Рим на това, което му е отказано от Босфора. Самият папа е благоразположен към тези преговори, защото вижда в този акт и институционално обръщане на България към престола на св. ап. Петър. За Понтификата това е възможност за Рим да си компенсира прехвърлянето на Илирик от Лъв III в Константинополска юрисдикция през периода на иконоборството. Борис е щедро на разположение на папата за приемане на римските пратеници. Така латинизацията на българската църква и държава е наложена от обстоятелствата във властта. Тъй като българският княз очаква повече, отколкото римският първоиерарх е склонен да даде, скоро Борис се оттегля от резервите на Николай I и Адриан II (867-872)³. Борис осъзнава, че унията с Рим не придвижва напред въпроса с независимостта на църквата според исканията му. Затова той се отказва от преговорите с римската църква и през 870 отново се обръща за съдействие към Константинопол. В крайна сметка българската църква получава известна автономия, която на този етап задоволява исканията на властите⁴. Но остава богослужебното и литургично споменаване на Константинополския патриарх от страна на българския патриарх като израз на каноничното подчинение на цялата църква на източния християнски център.

Наред с църковното значение на тези промени в българското ориентиране в духовното пространство, Борис е особено загрижен за културната страна на дипломатическите промени. Като първи официално християнизиран български владетел Борис дава възможност на учениците на

² F. Bougard, Niccolò I, В: Enciclopedia dei Papi, т. I, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 2000, с. 1-22.

³ O. Bertolini, Adriano II, В: Enciclopedia, т. I... цит. съч., с. 22-28.

⁴ Т. Коев. Началото на независима (автономна) Българска църква – 4 март 870. - Духовна култура, №3, 1985, с. 15-26.

св. св. равноап. Кирил и Методий да въведат в културните граници на държавата му новосъздадената славянска писменост, включително и за богослужебна употреба наред със свещените езици⁵. Това е ключов момент с революционно значение за християнския свят и цивилизация – не само за българите и славянските племена. По този амбициозен начин българският княз иска за в бъдеще да избегне гръцкото влияние в българските земи в глобална културна и църковна перспектива. Предполага се, че това е пътят на обособяването на бъдещата българска империя. Същата цел на църковната политика имат и следващите български владетели.

От своя страна управлението на Асеновци (1204-1235) е вторият по-значителен период на защита на националната или по-скоро етническа кауза на България (доколкото тя е развита през средновековието) чрез “дипломатическа совалка” между източния и западен християнски центрове. Калоян (1197-1207), третият от династията, е благословен за владетел от търновския архиепископ. Новият български цар знае добре, че той и държавата му ще бъдат приети за равни от другите европейски монархии само след утвърждаване от една от двете близки световни митрополии - Рим или Константинопол. Не е странно, че Калоян отговаря на римското предложение за утвърждаване на църквата и държавата му. Той осъзнава, че не може да получи същото от Константинопол поради отношенията на “постоянна война” между България и Византия.

Папа Инокентий III (1198-1216)⁶, който подчинява духовно Сърбия, вижда в благоразположението на Калоян добра възможност да обедини под римска юрисдикция целите Балкани. След известни преговори унията се осъществява и от 1204, макар и за кратко, отношенията между Рим и България се развиват според желанието на двете държави⁷. Отношенията на България с младата Латинска империя (1204-1260) основана на Босфора се

⁵ И. Божилов. Културата на средновековна България. АБАГАР Холдинг, 1996, с. 83-85.

⁶ Авторски колектив (под ред. на André Vauchez) Storia del Cristianesimo, т. V - Apogeo del Papato ed espansione della Cristianità (1054-1274), Edizioni Città Nuova, Roma, 1997, с. 504-510; W. Maleczek. Innocenzo III B: Enciclopedia. т. II... цит. съч., с. 326-350; D. Hintner. Die Ungarn und das byzantinische Christentum der Bulgaren im Spiegel der register Papst Innozenz III. Leipzig, 1976; И. Дуйчев. Innocentii III epistolae ad Bulgariae historiam spectantes. София, 1942.

⁷ Н. Шиваров. Търновският архиепископ – “примас на България”. - Духовна култура, № 3, 1985, с. 1-15.

влошават от неизгодната политическа ситуация, а това по принцип в църковната история се отразява и на църковните връзки⁸.

С идване на престола на Иван Асен II (1218-1241), законен наследник на Асеновци, българската империя се развива интензивно⁹. Авторитетът и влиянието на новия български цар в римския двор на Босфора в един момент го доближава до мечтата на сина на цар Борис, цар Симеон (893-927), която е цел на мнозина владетели и по-късно. И Симеон и Иван Асен II искат да се създаде българо-византийска империя със столица в Константинопол. Единствената разлика в целта на двамата български владетели се състои в това, че основното средство за Симеон е армията, а за Иван Асен II – дипломатията. Иван Асен от позициите си на регент иска да наложи дъщеря си Елена за съпруга на младия латински император Балдуин II (1228-1261). С това българският цар смята да влезе в роднински отношения с (династията) Кортеньо и е уверен, че всички ще са убедени във военната му мощ. Така той се вижда като бъдещ тъст на новия император и оттам – мощен и неограничен владетел на Константинопол. Изборът на Йоан Де Врине за константинополски император предизвиква пълен обрат в политиката на Иван Асен II. Логичното следствие от всичко това е втората преориентация на българската към константинополската църква. България и Рим отново се разделят юридически и се прави църковна уния с Византия представена в този момент от законния си наследник – Никеиската империя.

Заклучение

В хода на проследяване на историческите събития и при аргументиране на гледната ми точка по тяхната оценка от различни автори се налага сходството на средновековната и съвременна църковна история на Балканите. Като следвам логиката на тези паралели, искам да изтъкна, че основен мотив за българските царе е *независимостта*. За елитите в

⁸ J. Riley-Smith. Breve storia delle crociate. Milano, 1994, с. 173-184; К. Гагова. Кръстоносните походи и средновековна България. София, 2004, с. 118-166.

⁹ И. Божилов, В. Гюзелев. История на България, т. I. История на средновековна България VII-XIVвек. Издателство Анупис, София, 1999, с. 478-500; П. Ников. Църковната политика на Иван Асен II в 1235 година. - Българска историческа библиотека, № 3, 1930, София, с. 65-111.

миналото националното обособяване, доколкото то е било възможно в средновековни условия, е било залог за успеха на бъдещото културно развитие на църквата и държавата. Историята свидетелства, че Борис-Михаил, по-късно Калоян и Иван Асен II търсят алтернативни решения на своите планове за България. Желанието за независимост на царете е най-ясен израз на национално чувство, преди още да има социални условия за възникването му в обществен план.

От гледна точка на национализмите, които са основна тема на този форум, стремежът ми да потърся гледната точка на сравнителната балканска история стига до там, че съвременните явления често са резултата от желанието на властта за връщане към стари проблеми и спорове със съседните страни с цел окончателното им разрешаване. Пример за това е отделянето и развитието на новите балкански държави от 90-те години на XX в. и обособяването на църквите им. За църковните дела традицията има свещен смисъл и връщането към миналото е канонично оправдано. Но в социален план религиозните организации по принцип се стремят към осъвременяване на своите методи на работа. Но самото търсене на подкрепата на църквата за държавната политика има своята архаична и постмодерна страна.

Новите държави възникнали след разпадането на социалистическата империя по всичките ѝ краища се борят поне за това, което са имали преди идването на комунистическата власт. Още по-добре обмислената стратегия цели резултатите, които биха се постигнали ако тази власт изобщо не беше идвала. Политиката подклажда борбата за свое държавно име, за собствен език. Църквата следва да провежда тази борба, както преди да провежда комунистическата идеология. Нищо чудно, че пост-комунистическите страни имат проблеми в тази борба със съседни, които не са преживели атеистична власт и национализация. Те не разбират смисъла да се провеждат промени в църквата, където нововъведенията не са характерен начин на организация. Конфликтът с пост-комунистическите съседни също е жесток. Църковното единство не е било разрушено и от атеистичната власт, а демократизацията го премахва със законови и политически средства. Ако се премахнат стереотипите, с които сме възпитани, лесно бихме сравнили тези

явления с връщане в средновековието. Докъде, обаче, съвременният елит ползува средновековни модели, особено при решаване на църковните спорове при демократизацията? За да си отговорим на такива въпроси си струва да изследваме задълбочено историята си в една по-широка, поне балканска перспектива. Наистина дискурса на историята на съседите шокира, но професионалният читател може да извлече без смущение необходимата му информация. Как съседите работят с общите исторически извори, как след това формират общественото си съзнание чрез медиите и образованието, как възпитават подрастващите, как управляват малцинствата и религиозните си общности, какво разбират под човешки права? Всичко това може да ни бъде полезно.

У нас романтизмът, национализмът, марксизмът със всичките им особености са все още живи методи, ако не в историческата наука, то поне в нейната популяризация. Същото в известна степен се отнася и за църковните изследвания. Политиците имат интерес от съживяването на самите идеи, които са създали тези методи за проучване на историческото минало и това създава реален проблем при общуването ни с българи и чужденци познаващи световната научна литература. От друга страна не само междуцърковните отношения носят отпечатъка на културните разделения с Рим, Константинопол-Иstanbul и Москва. От преодоляване на напрежението със съседите и с по-далечния Изток и Запад зависи качеството на съвременната българска култура. Засега официалното дистанцира при неофициално подражание не носи добър резултат, защото проблеми като нездравия национализъм подхранван от изкривяване на историческата представа за миналото могат да преживеят комунизма и да попречат на демократизацията и позитивният глобализъм на бъдещето. Всеки исторически период оставя известно наследство, което може да послужи на бъдещото за отрицателен и положителен пример. Дълг на историческата наука е да разкрие именно това като възстанови обективната, ако не и съвсем пълна картина на станалото. Проблем възниква, когато ние се определяме като почитатели и последователи на едната или другата страна, на един или друг център или полюс, който ни дърпа навън или навътре в новите граници на съвременната общност. Това напрежение поражда нови

деления в света наричан стереотипно: след/пост-византийски, след-османски, православен, след-комунистически, Източна, Югоизточна Европа, Балкани, Изток и т. н.

Църковните и междурелигиозни напрежения на етническа основа създават пространство за диалог и сътрудничество на отделните сфери на съвременното общество в интерес на постигането на един по-добър климат за развитие. Науката, образованието и религията са средства за комуникация, а не за разделение, стига да не са идеологизирани.

Като се сравнява старата и по-съвременна история на една балканска страна с тази на другите, може да остане впечатлението, че всичко се повтаря без да се достигне до правилния *“исторически урок”*. Без това да е подход на марксистката историография, учените следва да познават по-добре съчетанието на духовни и светски фактори в основата на църковните дела от миналото и настоящето. Така националната и конфесионална перспектива вече няма да доминират над международния, интеркултурен, интеррелигиозен и интердисциплинен дискурс. Ще се избегнат концептуалните и комуникационни препятствия пред религиозните и богословски проучвания и тяхната критика. Тогава разликата в поколенията вече няма да се дължи на нездрав: стереотипи, йерархичност, непотизъм, корупция и липса на прозрачност, а на разлика в академичната подготовка и професионалните методи. Дали тогава европейското бъдеще на полуострова отново ще бъде само едно продължение на минали събития като съществуващите стари и безкрайни проблеми станат вечни, вместо да се преодолеят и решат? Дали общественото мнение и хората, които взимат решения ще преодоляват по-лесно миналото? Да се надяваме, че бъдещата култура ще бъде независима от многото стереотипи, които досега са спъвали развитието на държавите и църквите.

**THE BULGARIAN ORTHODOX CHURCH AND NATIONALISM
ACCORDING THE MEDIEVAL AND CONTEMPORARY ASPECTS OF
BALKAN STATE-CHURCH RELATIONS**

Zahary Konkyov
Doctoral Student, Gregorian Papal University, Rome, Italy

(Abstract)

The Church and state relations have always occupied a central place in Bulgarian history, which is to large extent Church history. All the Balkan nations cultivated and legitimized their ethnic, national and cultural identities through their church communities, and their local churches have always played leading role in their history. Even under Ottoman rule despite the fact that the Bulgarians had to live in an Islamic, thanks to the millet system, their religious identity had not been infringed.

The course of events during the First (7th-11th century) and the Second Bulgarian Kingdom (12th-14th century) show that church history of political rather than church-institutional character, and faith matters were to large extent tools of diplomacy in the hands or the rulers and church leaders. Bulgaria had to defend her church and cultural freedom by manoeuvring between the two church centres of Constantinople and Rome. The introduction and use of Slavonic writing for liturgical purposes was of revolutionary character, and helped to avoid foreign influence in the Bulgarian lands. The primary motive of the Bulgarian Czars's policies was their state's independence, and that bears relation to contemporary conditions.